

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2020. – С. 38–47
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2020. – pp. 38–47
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2020.51.38-47>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.85):323.28(=411.16)«1948-1953»

© Олександр Безаров* (Чернівці)

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ЄВРЕЇВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1948–1953 РОКАХ

Проаналізовано причини, характер і методи репресій проти єврейського населення Чернівецької області в останні роки правління І. В. Сталіна. На ґрунті архівного матеріалу доведено, що репресії проти буковинського єврейства стали можливими завдяки атмосфері загальної ксенофобії в СРСР у 1948–1953 рр., боротьбі сталінського керівництва проти націоналізму, а також внаслідок національного піднесення євреїв у перші повоєнні роки. Репресії зумовлювалися особливостями тоталітарного режиму І. В. Сталіна та знайшли своє втілення у численних актах кримінального та адміністративного переслідування органами радянської влади євреїв Північної Буковини.

Ключові слова: євреї, Чернівецька область, репресії, І. В. Сталін, СРСР.

Oleksandr Bezarov (Chernivtsi)

REPRESSIONS AGAINST THE JEWS IN CHERNIVTSI REGION IN 1948–1953

Abstract. *The article analyzes the causes, nature and methods of repressions against the Jewish population of Chernivtsi region in the last years of I. V. Stalin's ruling.*

The cases of well-known Jewish poets Naphtali-Hertz Kon (Ya. I. Serf) and M. Kh. Harac, a lawyer M. D. Feldman, who were convicted of «Jewish bourgeois nationalism» (Zionism), were revealing. V. Sh. Pecheniuk, a head of the Jewish community in Chernivtsi, Yu. I. David, a rabbi of the local choral synagogue, V. F. Epelboim, a former translator of the headquarters of the 2nd Ukrainian Front, accused of Zionist activity with good reason, were subject to repression. At the end of 1946, the mass exodus of the Jews to Romania was completed, and all attempts by the Jews to cross the Romanian-Soviet border illegally were severely punished. On such charges D. I. Volokh, Z. P. Sobelman, B. A. Shornik and others were convicted up to 10 years in prison. Given the intensification of repressions in 1949–1952, even the personal opinions of the Soviet citizens became dangerous. The party organizations in the city and region periodically called for an intensification of the ideological struggle against «Ukrainian and Jewish bourgeois nationalism», for conducting internal party personnel purges in order to get rid of unwanted communists who tarnished their reputations with the dubious ties and lack of reputation. Instead, many cases against the Jews were overtly criminal. Thus, on the basis of the archival material the author proved that repressions against Bukovyna Jewry was made possible by the atmosphere of general xenophobia in the USSR in 1948–1953, the struggle of the Stalinist leadership against nationalism, as well as by the national uplift of the Jews in the early post-war years. The repressions were conditioned by the peculiarities of I. V. Stalin's totalitarian regime and were embodied in the numerous acts of criminal and administrative persecution of the Jews of Northern Bukovyna by the Soviet authorities.

Keywords: Jews, Chernivtsi region, repression, I. V. Stalin, USSR.

Відомо, що репресії як елемент легалізованого державного насильства постають окремою складовою державної політики. Сутністю репресій є дискримінація за політичною ознакою, придушен-

* д.і.н., доцент кафедри історії Нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ня опору певної частини населення чинному режиму, передусім у психологічному та ідеологічному сенсі. Під політичними репресіями сучасні дослідники розуміють інструмент збереження, підтримання сприятливої (бажаної) для керівництва держави внутрішньополітичної кон'юнктури, збереження її монополії на політичну владу¹, що було характерним явищем для тоталітарної політичної системи, одним із різновидів якої був сталінізм. Режим особистої диктатури І. В. Сталіна спирався на складну систему ідеологічних догм, психологічних установок і поведінкових норм, функціонування якої (системи) забезпечувалося завдяки власним політичним амбіціям радянського диктатора. Натомість відповідальність за організацію репресій була колективною, адже у державних органах влади, в суспільстві загалом панувала гнітюча атмосфера підозрілості та страху.

Масові репресії у Радянському Союзі із новою силою відновилися у перші роки після Другої світової війни, яких, на жаль, не уникали жителі новоствореної в межах УРСР Чернівецької області. На думку сучасного українського дослідника І. П. Фостія, репресії проти буковинців загалом ґрунтувалися на відповідних статтях Кримінального кодексу СРСР, а саме: «зрада батьківщини», «антирадянська агітація і пропаганда», «активна боротьба проти робітничого класу і революційного руху», «порушення кордону» тощо². Звісно, що репресії розпочалися ще за часів першої хвилі радянізації Північної Буковини і Хотинського повіту у 1940–1941 рр., але після війни вони набули нових рис і тенденцій, були пов'язані із загальною боротьбою радянської влади проти посилення національних рухів на новопридбаних нею землях.

Репресії органів радянської влади проти єврейського населення Чернівецької області за своїм характером і масштабом особливо не вирізнялися серед інших подібних заходів, адже стосувалися усіх «соціально небезпечних елементів» краю, незважаючи на їхнє національне походження³. Натомість парадокс полягав у тому, що багатьох євреїв Буковини радянська влада переслідувала за їхнє захоплення єврейським націоналізмом (сіонізмом), тоді як колишня румунська адміністрація звинувачувала їх (до речі, не завжди необґрунтовано) у революційній діяльності на користь СРСР⁴. Як зазначала з цього приводу сучасна українська дослідниця Ю. В. Сайфуліна, у процесах становлення радянської влади у Північній Буковині влітку 1940 р. значну роль відіграли єврейські комуністи з Бессарабії, ветерани Громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр., «поміж яких затесалося декілька росіян та українців»⁵.

Отже, ми не зовсім погоджуємося із думкою І. П. Фостія та В. М. Підлубного стосовно того, що, мовляв, буковинських євреїв радянська влада переслідувала за «нібито» сіоністську діяльність⁶, а «щоденне релігійне обмеження і громадянське приниження» євреїв було причиною їх еміграції⁷. Нагадаємо, що у Чернівцях у 1947 р. діяли 12 синагог, Єврейський театр, єврейська школа, тобто навряд чи у цьому можна було знайти елементи політики національного гноблення єврейського населення Північної Буковини. Як нам видається, справа була в іншому. Матеріали слідства щодо репресованих євреїв не завжди були сфальсифікованими, за суттю відображали особливості тогочасного життя радянських євреїв, зокрема у Північній Буковині, діяльність яких крізь призму сталінської ідеології та практики звісно визнавалася органами державної влади як злочинна. Взагалі, як слушно зауважував сучасний український історик В. Ф. Холодницький, проблема євреїв Чернівецької області повоєнного часу потребує окремого дослідження, якщо врахувати ту суспільно-політичну напруженість, яка склалася у відносинах між ними та радянською владою на завершальному етапі війни...⁸.

У своєму комплексному дослідженні повоєнного життя буковинського єврейства І. Т. Яворська справедливо зазначала, що масові антиєврейські чистки, які розпочалися в СРСР з кінця 1948 р. і тривали упродовж 1949–1952 рр., носили універсальний характер, охопивши керівні ланки буквально у всіх сферах діяльності, на Буковині були спрямовані, передусім, проти єврейських письменників і літераторів⁹. У перші повоєнні роки на Буковині спостерігався «чернівецький літературний ренесанс»¹⁰, а отже, єврейські діячі культури були одними з перших, хто потрапив під паровий коток сталінських репресій. З нашого погляду, сучасна українська дослідниця мала рацію, коли стверджувала, що радянські органи прагнули якомога швидше позбутися небажаного єврейського контингенту, адже «чи не вперше співпали бажання (з різних причин) у всіх суб'єктів процесу: СРСР, УРСР, буковинського єврейства та лідерів світового сіонізму»¹¹. Натомість І. Т. Яворська не пояснила, чому, за її словами, нова хвиля антиєврейського психозу в Україні посилилася саме після призначення першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Г. Мельнікова у грудні 1949 року¹², якщо відомо,

що його усунули з цієї посади 26 травня 1953 р. за організацію репресій, але проти українського населення Західної України¹³. Крім цього, як нам видається, не зовсім зрозуміло, що мала на увазі авторка монографії, коли зазначала про те, що антиєврейські заходи не вплинули істотно на кількісний склад працівників та студентів Черновецької області¹⁴.

Однак відомий російський історик Г. В. Костирченко впевнений, що особливістю повоєнного терору на «кадровому фронті» було те, що він мав яскравий антиєврейський присмак, зумовлений значним посиленням політики державного антисемітизму. Поглиблення цієї соціальної вади відбувалося з декількох причин, а саме: шовінізація національної політики, що провадилася радянським керівництвом; психологічна деградація старезного І. В. Сталіна, котрий був уражений параноїдальним страхом на ґрунті давньої особистої юдофобії; інтенсивне загострення радянсько-американських і радянсько-ізраїльських суперечностей у міжнародній політиці¹⁵. Зокрема, внаслідок різкого погіршення радянсько-ізраїльських стосунків восени 1948 р., євреї Радянського Союзу фактично опинилися у ролі політичних заручників зовнішньої політики СРСР. Внаслідок усього цього, за словами Г. В. Костирченка, інфільтрація антисемітизму до радянської суспільної свідомості (апогеєм якого стала «справа лікарів» у 1953 р.) уможливила антиєврейські репресії, за якими проглядалася фігура І. В. Сталіна, котрий був досвідченим політиком. Він розумів, що антисемітизм, шовінізм – були його останньою спробою «розхитати» ситуацію в країні, спровокувати новий «великий терор», який був необхідним інструментом для зміцнення його диктатури¹⁶.

Отже, заданням нашого дослідження є визначення причин і методів репресій проти євреїв Чернівецької області у 1948–1953 рр. з метою доведення або спростування твердження сучасних дослідників про те, що політика сталінського керівництва у зазначений період вирізнялася за своїм антисемітським характером.

З усіх відомих нам справ, які стосувалися репресованих євреїв у 1948–1953 рр., ми проаналізували справи В. Ш. Печенюка, Ю. І. Давіда, З. П. Собельмана, В. Ф. Епельбойма, Р. Л. Рубінгер, М. Д. Фельдмана, М. Х. Гараца, Я. І. Серфа та інших. Крім цього, у дослідженні були використані матеріали пленумів і нарад місцевих органів Компартії України, на яких ухвалювалися відповідні рішення стосовно євреїв.

Зокрема, важливими з точки зору дослідницьких завдань виявилися справи відомих єврейських поетів Нафталі-Герц Кона (Я. І. Серфа) і М. Х. Гараца, адвоката М. Д. Фельдмана, котрих засудили за «єврейський буржуазний націоналізм» (сіонізм).

Уродженця Сторожинця Я. І. Серфа (Нафталі-Герц Кона) було заарештовано 19 березня 1949 р. у Чернівцях як «американського шпигуна» у справі Єврейського антифашистського комітету (ЄАК), до якого входили такі відомі постаті єврейської культури, як І. С. Фефер, С. М. Міхоелс, П. Д. Маркіш, Л. М. Квітко, Д. Н. Гофштейн та інші. До речі, це був уже другий арешт Я. І. Серф-Кона. Вперше його було затримано на початку 1938 р. у Харкові та засуджено до трьох років виправних таборів за антирадянську агітацію. Після свого заслання та закінчення війни він оселився у Чернівцях¹⁷.

Я. І. Серф-Кон був автором «Нарисів про поїздку до Чернівців», де, за дорученням ЄАК, були зібрані свідчення про євреїв, які поверталися на Буковину з «таборів смерті» Трансністрії. Колишніх єврейських в'язнів, за словами автора, примусово відправляли на роботу з відновлення Донбасу. Обурений Я. І. Серф-Кон з цього приводу навіть поскаржився до ЦК ВКП(б)¹⁸. Водночас його звинуватили у «злочинних» зв'язках із викритими «шпигунами» І. С. Фефером, Д. Н. Гофштейном і Р. Н. Балясною. З відомою єврейською поетесою Р. Н. Балясною Я. І. Серф-Кон зустрівся випадково у Чернівцях у 1944 р. у готелі «Палас»¹⁹. Заступник начальника Обласного управління мистецтв у Чернівцях Г. Є. Лейченко 10 травня 1946 р. повідомив відповідні органи про факт цієї зустрічі²⁰. Крім власне «Нарисів», в ролі речового доказу до справи Я. І. Серф-Кона було долучено «Історію сіонізму», яку той придбав у Чернівцях у приватних книгопродавців. Зрештою, Я. І. Серф-Кона засудили до 25 років виправних таборів.

Цікавим виявилось звинувачення М. Х. Гараца, котрого заарештували 4 березня 1949 р. у Чернівцях. Місцеві органи МДБ запідозрили його у подвійній діяльності, адже виявилось, що він був інформатором радянських органів держбезпеки від 1941 р., але незабаром викрив цю таємницю²¹. Щоправда, на допиті М. Х. Гарац заперечував факти свого «дешифрування» як таємного співробітника МДБ та зізнався у тому, що періодично повідомляв відповідні органи про Я. Штернберга,

Г. Блоштейна, М. Альтмана та інших відомих єврейських діячів радянської культури²². Проте М. Х. Гарац не переконав слідство у своїй відданості органам держбезпеки. Його засудили на п'ять років виправних таборів. Очевидно, що підозри слідчих стосовно нещирості М. Х. Гараца ґрунтувалися на свідченнях заступника директора Чернівецької державної філармонії П. А. Фаліка, котрий інформував органи МДБ про «песимістичні настрої» М. Х. Гараца, про те, що той, мовляв, вирішив, що називається, «вийти з гри», не хотів видавати своїх друзів²³. Як виявилось згодом, органи держбезпеки не помилилися у своїх міркуваннях з приводу подвійної гри свого колишнього агента, оскільки М. Х. Гарац на допиті у 1968 р. назвав свою співпрацю з ними вимушеним кроком. «Час був іншим, – зазначав він, – Сталін тоді був живий»²⁴. Отже, незважаючи на певні чвари та непорозуміння у середовищі повоєнної творчої інтелігенції Північної Буковини, М. Х. Гарац, як нам видається, постраждав через свої відверті антирадянські та сіоністські погляди²⁵.

Якщо репресії проти Я. І. Серф-Кона і М. Х. Гараца були вмотивованими через їх неприхований єврейський націоналізм, то звинувачення відомого адвоката з Хотина М. Д. Фельдмана мали дещо інший характер.

Вперше М. Д. Фельдмана було заарештовано 14 серпня 1940 р. у Кам'янці-Подільському як лідера хотинських сіоністів. З матеріалів слідства відомо, що він, а також Г. Рухвайгер, Я. Горенштейн та А. Янувер створили у Хотині місцевий осередок лівосіоністської політичної партії «Поалей Ціон». У 1937 р. вона об'єдналася з іншою сіоністською партією соціалістичного спрямування «Цірей-Ціон» («Ігуд»), яка, передусім, забезпечувала відправку євреїв до Палестини. Напередодні Другої світової війни М. Д. Фельдман розгорнув у Хотині доволі бурхливу діяльність з розбудови структур сіоністських організацій, став успішним адвокатом (до речі, одним із багатьох його клієнтів був відомий у майбутньому учасник руху Опору у Франції Й. Л. Кліщ²⁶), головою місцевої єврейської громади, взагалі поважною особою у місті (наприклад, завдяки його зусиллям у Хотині вперше з'явилася електрика, були встановлені тротуари, відновлені будівлі малозабезпечених мешканців міста після пожежі, організовано широку добродійну діяльність тощо²⁷).

Натомість М. Д. Фельдмана звинуватили у тому, що він, мовляв, «був великим землевласником та орендарем млину, експлуатував селян, а до приходу Червоної армії був організатором і керівником сіоністської партії «Поалей Ціон»²⁸. Крім того, що М. Д. Фельдман «зізнався» у своїй «антирадянській діяльності»²⁹, він «потягнув» за собою усіх відомих сіоністів Хотина (Я. Лернера, В. Ройтмана, І. Епельбойма, З. Маламуда, М. Вайсмана та багатьох інших³⁰), проти яких Хотинським районним відділенням НКВС було відкрито кримінальне провадження за фактами «антирадянської діяльності». Зауважимо, що проти М. Д. Фельдмана свідчив колишній розвідник польської армії І. О. Грабенко-Гутовський, якого вочевидь «підсадили» в камеру Кам'янець-Подільської в'язниці до М. Д. Фельдмана в ролі «навушника» для слідчого³¹. На початку 1941 р. М. Д. Фельдмана засудили до шести років заслання³².

Проте М. Д. Фельдман не визнав рішення Чернівецького обласного суду і подав касаційну скаргу до Верховного суду УРСР і Прокуратори УРСР, в якій він, як досвідчений адвокат, аргументовано довів хибність судового вироку щодо своєї особи. Матеріали цієї скарги містять цікаві факти з історії антисемітизму в міжвоєнній Румунії³³. Скаргник підкреслював абсурдність висунутих проти нього звинувачень, наголошував на тому, що за румунської влади він потерпав за свою лояльність до СРСР. У серпні 1946 р. М. Д. Фельдман повернувся з виправних таборів до Хотина, а 22 грудня 1948 р. у Чернівцях його знову заарештували й 3 вересня 1949 р. засудили за «антирадянську діяльність» до п'яти років заслання до Красноярського краю³⁴. Отже, М. Д. Фельдмана було двічі засуджено за одним звинуваченням.

Практика повторного засудження була доволі поширеним методом повоєнних сталінських репресій. Так, 16 жовтня 1950 р. у Чернівцях було заарештовано начальника цеху фабрики «Індпошив» П. Х. Когана, котрого засудили тільки за те, що він у серпні 1937 р. вже був засудженим у Смоленську за приналежність до «троцькістсько-зинов'євського блоку»³⁵.

Репресії сполохали частину ортодоксальних та аполітичних хасидів, яким, як зазначала І. Т. Яворська, не вдалося виїхати зі Львова, і, тікаючи від переслідувань, вони знайшли притулок у Чернівцях³⁶. Однак і тут вони не уникнули репресій. Наприклад, 9 лютого 1950 р. було заарештовано головного рабина Великої синагоги Чернівців Х. І. Флома за підозрою у сприянні еміграції хасидів за кордон³⁷. Однак звинувачення відомого діяча хасидизму на Буковині обтяжувалося кримінальним

характером справи. Х. І. Флома, мабуть що небезпідставно³⁸, запідозрили у хабарництві та засудили до 10 років ув'язнення³⁹. У своєму черговому клопотанні про помилування Х. І. Флом зрікся рабинства та покався у «своїх злочинах проти радянської влади»⁴⁰.

Репресій зазнали голова єврейської громади у Чернівцях В. Ш. Печенюк і рабин місцевої хоральної синагоги Ю. І. Давід, яких також звинуватили у сіоністській діяльності. Так, наприклад, 2 червня 1949 р. у Чернівцях вони організували мітинг євреїв з приводу визнання радянським урядом держави Ізраїль та ухвалили від імені місцевої єврейської громади звернення на ім'я І. В. Сталіна із відповідними привітаннями⁴¹. Водночас В. Ш. Печенюка звинуватили у тому, що він намагався поширити фото його зустрічі із послом Ізраїлю у СРСР Г. Меїр у Москві та опублікував єврейський календар із накладом у 8,5 тисячі примірників, на який був попит не лише у Чернівцях, але й далеко поза їх межами⁴². Цікаво, що поширення цього релігійного календаря поміж радянських євреїв начебто відбувалося у цілком легальний спосіб, адже дозвіл на його публікацію в обласній друкарні надав Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР у Чернівецькій області М. І. Буркін, якого, до речі, засудили за «зв'язки із євреями» та спекуляцію⁴³. Відповідно В. Ш. Печенюк і Ю. І. Давід, з яких на допитах за присутності прокурора у буквальному сенсі вивчали свідчення, «отримали» до 10 років виправних таборів⁴⁴.

5 березня 1949 р. за підозрою у сіоністській діяльності заарештували колишнього перекладача штабу 2-го Українського фронту В. Ф. Епельбойма, котрий у 1937 р. закінчив юридичний факультет Чернівецького університету, у 1941 р. потрапив до Чернівецького гетто й незабаром опинився у таборах Трансністрії. Після свого звільнення з «табору смерті» у Бершаді у 1944 р. В. Ф. Епельбойм, як перекладач у частинах Червоної армії у Бухаресті, відновив свої минулі зв'язки із румунськими сіоністами. Після демобілізації з армії він намагався потрапити до американської зони окупації Німеччини⁴⁵. Для радянських органів влади цього виявилось достатнім, аби засудити В. Ф. Епельбойма до 10 років виправних таборів⁴⁶.

Незвичною, з точки зору її фактичного матеріалу, виявилася справа Р. Л. Рубінгер, яку було заарештовано 11 жовтня 1949 р. за її спробу втекти до Ізраїлю на літаку⁴⁷. На момент арешту Р. Л. Рубінгер була самотньою літньою жінкою, 14 родичів якої загинули під час Голокосту. В Ізраїлі залишилася її донька, до якої власне вона хотіла поїхати, але не отримала візи. Тоді вона звернулася до свого квартиранта, військового льотчика М. Г. Гафурова, котрий пообіцяв замість Ізраїлю летіти до Румунії за кілька тисяч карбованців, які Р. Л. Рубінгер повинна була йому заплатити після продажу свого будинку в Чернівцях⁴⁸. Виявилось, що бажаючих приєднатися до Р. Л. Рубінгер серед місцевих євреїв було чимало. М. Г. Гафуров начебто погодився, однак його дружина повідомила про цю авантюру відповідні органи⁴⁹. Р. Л. Рубінгер засудили до 10 років виправних таборів з конфіскацією майна⁵⁰. У 1954 р. її звільнили, але реабілітували вже помертвостю.

Справді, як зауважувала І. Т. Яворська, буковинське єврейство було інтегроване у західноєвропейське суспільство. Тому освічена та заможна його частина прагнула залишити межі СРСР та продовжити своє життя на Заході або у США. Чимало буковинських євреїв, у своїй масі небагатих та народжених у штетлах Буковини, сподівалася після Сучави дістатися до румунського порту Констанца, а звідти кораблем до Італії, а якщо пощастить – до Палестини. Інші намагалися знайти родичів у Європі, які виїхали з Буковини у міжвоєнний період. Свого роду це була навіть не репатріація до Румунії, адже буковинські євреї загалом не збиралися там надовго затримуватися. Румунія була тією територією, за якою їх чекало нове життя. Радянську дійсність євреї Буковини проміняли на нову дорогу, не знаючи, що їх чекає на цьому шляху...⁵¹. Однак наприкінці 1946 р. масовий виїзд євреїв до Румунії було завершено, а всі спроби євреїв нелегально перетнути румунсько-радянський кордон суворо каралися.

Так, чернівецького перукаря з Вижниці Д. І. Волоха у 1950 р. засудили на 10 років таборів за те, що від червня 1946 р. він займався контрабандою радянських євреїв до Румунії⁵². Слідчі били підозрюваного і підступно вмовили його підписати усі протоколи допитів, адже він погано володів російською⁵³. Зауважимо, що Д. І. Волоха двічі заарештовували за контрабанду і стільки ж Шевченківський суд Чернівців його виправдував. Однак третій арешт виявився останнім.

За спробу нелегального перетину румунсько-радянського кордону у листопаді 1948 р. засудили до 10 років таборів колишнього підприємця з Новоселиці З. П. Собельмана, котрого у 1941 р. депортували до Сибіру, звідки він зі своїм братом і матір'ю у 1947 р. втік назад до Чернівців⁵⁴.

У вересні 1948 р. при спробі нелегально перетнути кордон із Румунією органами МДБ було затримано групу єврейських емігрантів на чолі з учасником відомої міжнародної сіоністської молодіжної організації «Брит Трумпельдор» («Бейтар»), що діяла у 1930-х рр. у Китаї, О. Б. Шорніком. Під час слідства були виявлені незвичні обставини справи, зокрема те, що О. Б. Шорнік, його батько (Б. А. Шорнік) та інші єврейські репатріанти з Китаю вирішили тікати з Омська за кордон до Румунії саме через Чернівці. Влітку 1948 р. О. Б. Шорнік та його товариш Б. С. Вітенсон у Чернівцях налагодили зв'язок з українськими націоналістами та під прізвищами «Баскет» і «Моряк», відповідно, стали членами місцевого проводу ОУН, аби за допомогою нелегальних каналів цієї організації спробувати втекти до Румунії⁵⁵. У справі О. Б. Шорніка міститься документ – «Протокол допиту О. Б. Шорніка представником проводу ОУН по Буковині “Богданом” від 11 серпня 1948 року»⁵⁶, в якому йшлося про мотиви вступу О. Б. Шорніка до ОУН, про його зв'язки з американською розвідкою у Китаї, про факти з його біографії тощо. На жаль, ми не впевнені в оригінальності цього «Протоколу», якщо зважати на провокаційні методи провадження подібних справ органами МДБ, але факти, що викладені у ньому, є вельми цікавими та потребують додаткового вивчення. Зрештою, О. Б. Шорніка та Б. С. Вітенсона засудили до 25 років, а Б. А. Шорніка – до 10 років виправних таборів⁵⁷.

За умови посилення репресій у 1949–1952 рр. небезпечними ставали навіть особисті думки радянських громадян. Наприклад, у 1951 р. зубного техніка з Новоселиці З. М. Фельдмана засудили до 10 років таборів лише за «антирадянські розмови», конфіскували квартиру та запропонували його дочці-інваліду визнати свого батька «ворогом народу» хоча б для того, щоб не залишитися просто неба. Однак вона відмовилася це зробити. А 9 лютого 1953 р. З. М. Фельдман помер у в'язниці⁵⁸. За антирадянські висловлювання у приватних розмовах, за слухання заборонених радіостанцій виключили з партії стоматолога з Чернівців А. Ю. Грановського, якого, у свою чергу, «викрив» І. Г. Святський, котрого засудили у 1952 р. до 25 років таборів за «систематичну антирадянську діяльність»⁵⁹.

Взагалі партійні організації міста та області періодично закликали до посилення ідеологічної боротьби проти «українського та єврейського буржуазного націоналізму», до проведення внутрішньопартійних кадрових чисток з метою позбавитися від небажаних комуністів, які заплямували свою репутацію сумнівними зв'язками та недостатньою пильністю щодо виявлення «ворогів народу». Так, секретар Чернівецького обласного комітету КПУ І. Г. Горобець на початку 1953 р. заявляв про те, що чимало євреїв, з-поміж яких були комуністи, підтримували контакти зі своїми родичами у США та країнах Західної Європи. Він дивувався з того, що таких комуністів ще й досі не виключили з партії. «Необхідно, – зауважував він, – завдяки первинним партійним осередкам залучати до активної роботи з єврейськими буржуазними націоналістами комуністів-євреїв, аби вони пояснили про те, яку мерзотну роботу проводили та проводять єврейські буржуазні націоналісти»⁶⁰.

Однак насправді ситуація не була такою однозначною, як її уявляли місцеві партійні лідери. Показовим був випадок із студентом історичного факультету Чернівецького державного університету Б. С. Шпитальником, якого у 1950 р. виключили з партії за прояви «єврейського буржуазного націоналізму». Виявилося, що він не приховував своїх не лише антирадянських, але й антиукраїнських поглядів, адже вважав, що саме українці були винними у загибелі його батьків у роки Другої світової війни від рук німецьких фашистів⁶¹. Директор обласної друкарні М. А. Туревський переховував від сталінських репресій не тільки своїх родичів, але й колишніх власників цієї друкарні⁶². Л. Г. Хролинського виключили з партії тільки за те, що він приховав своє справжнє єврейське ім'я та по батькові. Навіть його аргументи на користь української культури та українців, серед яких він виріс та виховувався, місцевих партійних чиновників абсолютно не переконали⁶³.

Чимало справ проти євреїв мали відверто кримінальний характер. Наприклад, на початку 1953 р. прокуратурою м. Чернівців була викрита злочинна група, до складу якої входили винятково євреї – працівники Чернівецького м'ясокомбінату. Внаслідок незаконної діяльності групи, підприємству було завдано збитків на суму в 1 млн 688 тис. карбованців⁶⁴. У лютому 1953 р. були заарештовані Ш. А. Ключкін, Г. А. Розенвасер, А. Гензельман, М. Ш. Шаміс та багато інших місцевих євреїв, яких звинувачували у спекуляції та розкраданні державного майна⁶⁵. На нашу думку, навряд чи справи, в яких євреїв підозрювали у різноманітних фінансових махінаціях, підприємництві або шахрайстві, можна вважати прикладами власне антиєврейських репресій. Очевидно, що винятків щодо кримінальної відповідальності за скоєння економічних злочинів у СРСР жодна національність не мала.

Звісно, що певна упередженість в органів радянської влади стосовно євреїв у зазначений період була, але до фактичної відповідальності притягувалися не тільки вони.

Отже, ми не зовсім погоджуємося із думкою І. Т. Яворської про те, що нібито «преса в УРСР у своєму антиукраїнстві та антисемітизмі неодноразово прагнула зіштовхнути два народи, і нерідко це вдавалося на побутовому рівні...»⁶⁶. Безумовно, що політика державного антисемітизму підігрівала ксенофобію в суспільній свідомості радянських громадян, а місцеві газетярі лише домалювали відповідний негативний образ «єврея-шкідника». Проте не завжди глузування з євреїв на шпальтах місцевої преси було ідеологічною маніпуляцією фактів, адже, по-перше, не одні євреї були персонажами відповідних фейлетонів у місцевій пресі⁶⁷, а, по-друге, у такий спосіб викривалася підозріла бездіяльність правоохоронних органів щодо різноманітних правопорушень з боку євреїв⁶⁸. Наприклад, одним із чотирьох шахраїв з місцевого колгоспу на Заставнівщині виявився ветеран війни, росіянин В. К. Білютін, котрий, на думку автора фейлетону, «перетворився в сліпе знаряддя» єврейської «банди шкідників» «братів Спекторів», які водночас були кандидатами в члени КПРС⁶⁹. Згадуваного І. Т. Яворською «кмітливого» директора Кіцманської лазні С. Біна зрештою звільнили з посади, але не внаслідок, як зауважувала авторка, зростаючого державного антисемітизму⁷⁰, а через очевидне шахрайство останнього⁷¹.

З іншого боку, репресивним характером вирізнялася «справа лікарів» у СРСР, яка сягнула свого апогею на початку 1953 року. Як нам видається, на Буковині, зокрема у Чернівцях, «справа лікарів» розгорталася за типовим як для подібних процесів сценарієм, була однією із ланок у загальнодержавному ланцюгу політики антисемітизму за часів «пізнього» сталінізму. Однак на противагу, наприклад, столичним містам СРСР, у Чернівцях вона не мала помітного резонансу, не супроводжувалася масовими репресіями проти єврейських лікарів, хоча й містила певні особливості, про які більш детально йтиметься у нашому наступному дослідженні.

Отже, репресії проти єврейського населення Чернівецької області у 1948–1953 рр. були викликані, з одного боку, атмосферою загальної ксенофобії в СРСР, боротьбою сталінського керівництва проти націоналізму, особливо на місцевому рівні, який загрожував сепаратизмом на новопридбаних землях, але з другого – національним піднесенням єврейської громади Північної Буковини, що було безпосереднім наслідком створення єврейської держави, зумовлювалося історичними обставинами життя буковинських євреїв, які завжди прагнули до самозбереження своїх давніх соціокультурних традицій. Ми не впевнені у тому, що антиєврейські репресії були викликані лише особистим антисемітизмом І. В. Сталіна, якщо, звісно, такий взагалі був у його політичних поглядах, адже під коток репресій потрапили не тільки євреї. Також ми сумніваємося з приводу твердження сучасних науковців, що політика державного антисемітизму в СРСР була єдиною (визначальною) причиною запровадження антиєврейських репресій наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років. Натомість можна погодитися із думкою інших дослідників про те, що агресивність радянського диктатора взагалі щодо євреїв пов'язувалася зі зрадою Ізраїлем соціалістичного курсу та різким погіршенням психічного здоров'я І. В. Сталіна у 1952 р. водночас. З нашого погляду, до причин, які викликали репресії проти євреїв Північної Буковини, варто віднести поширення сіоністських ідей на території краю, відродження самобутності єврейської культури у перші повоєнні роки, політичну та соціально-економічну мобільність євреїв. Усе це суперечило ідеологічним засадам сталінської системи тоталітаризму, що прагнула до уніфікації національних особливостей культури радянських людей, до посилення політичного контролю за їх соціальною поведінкою і думками. Типовими методами репресій проти євреїв були кримінальне, адміністративне переслідування, практика подвійного засудження, виключення з партії та публічне глузування.

¹ Ю. В. Орлов, *Політичні репресії та терор як соціально-правові феномени: кримінологічний аспект* [Political repressions and terror as social and legal phenomenon: criminological aspect], in «Вісник Кримінологічної асоціації України», 2015, №3 (11), с. 171.

² І. Фостій, *Книги людських трагедій* [Books of human tragedies], in «Реабілітовані історією: У 27 томах: гол. редколегії П. Т. Тронько. Чернівецька область. Кн. І: гол. наук. ред. І. П. Фостій», Чернівці, Книга пам'яті України, 2007, с. 8.

³ І. Дутчак, *До питання чисток від «соціально небезпечних елементів» на Буковині у 1940–1941 рр. (За матеріалами Державного архіву Чернівецької області)* [To the question of purges from «socially dangerous

elements» in Bukovina in 1940–1941. (According to the materials of the State Archives of Chernivtsi region)], in «Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 100-річчю Української національної революції. Тези доповідей, Чернівці, 20–21 жовтня 2017 р.: наук. ред. О.В. Добржанський», Чернівці, Технодрук, 2017, с. 43–45.

⁴ І. П. Фостій, В. М. Підлубний, *Політичні репресії проти населення Північної Буковини і Хотинщини у 1918–1985 роках* [Political repression against the population of Northern Bukovina and Khotyn region in 1918–1985], in «Реабілітовані історією: У 27 томах: гол. редколегії П. Т. Тронько. Чернівецька область. Кн. I: гол. наук. ред. І. П. Фостій», Чернівці, Книга пам'яті України, 2007, с. 32.

⁵ Ю. В. Сайфуліна, *Радянська Північної Буковини у 1940–1941 рр.: адміністративно-правовий аспект* [Sovietization of Northern Bukovina in 1940–1941: administrative and legal aspect], in «Університетські наукові записки», 2008, № 4 (28), с. 60.

⁶ І. Фостій, *Книги людських трагедій* [Books of human tragedies], с. 8–9.

⁷ І. П. Фостій, В. М. Підлубний, *Політичні репресії проти населення Північної Буковини і Хотинщини у 1918–1985 роках* [Political repression against the population of Northern Bukovina and Khotyn region in 1918–1985], с. 127.

⁸ В. Ф. Холодницький, *Репатріація радянських громадян в 1944–1953 рр. (на прикладі Чернівецької області Української СРСР)* [Repatriation of the Soviet Citizens in 1944–1953 (Based on Data of Chernivtsi Oblast, Ukrainian SSR)], in «Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія», 2016, вип. 22–23, с. 152–153.

⁹ І. Т. Яворська, *Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)* [Life is like finding paradise. The emigration of Jews from Chernivtsi region (1944–1991)], Чернівці, Технодрук, 2016, с. 71.

¹⁰ І. Т. Яворська, *Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)* [Life is like finding paradise. The emigration of Jews from Chernivtsi region (1944–1991)], с. 69.

¹¹ І. Т. Яворська, *Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)* [Life is like finding paradise. The emigration of Jews from Chernivtsi region (1944–1991)], с. 61.

¹² І. Т. Яворська, *Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)* [Life is like finding paradise. The emigration of Jews from Chernivtsi region (1944–1991)], с. 76.

¹³ *Постановление Президиума ЦК КПСС о политическом и хозяйственном состоянии Западных областей Украинской ССР. 26 мая 1953 г.* [Resolution of the Presidium of the Central Committee of the CPSS on the political and economic condition of the Western regions of the Ukrainian SSR. May 26, 1953], at <http://istmat.info/node/26479> (дата звернення: 1. 04. 2020).

¹⁴ І. Т. Яворська, *Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)* [Life is like finding paradise. The emigration of Jews from Chernivtsi region (1944–1991)], с. 79.

¹⁵ Г. В. Костырченко, *Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм* [Stalin's Secret Policy: Power and Anti-Semitism], Москва, Международные отношения, 2003, с. 693.

¹⁶ Г. В. Костырченко, *Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм* [Stalin's Secret Policy: Power and Anti-Semitism], с. 694.

¹⁷ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО) [State Archives of Chernivtsi Region (DACHO)], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2356, арк. 17.

¹⁸ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2356, арк. 58.

¹⁹ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2356, арк. 113.

²⁰ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2356, арк. 156–157.

²¹ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2145, арк. 12.

²² ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2145, арк. 13.

²³ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2145, арк. 55.

²⁴ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2145, арк. 88.

²⁵ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2145, арк. 79–80.

²⁶ Ю. Клімчук, *Подільський буковинець Йосип Кліш у французькому русі Опору* [Podolian bukovynets Yosyp Klyshch in the French Resistance movement], in «Науковий вісник Чернівецького університету. Історія», 2016, № 2, с. 91–96.

²⁷ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2177, арк. 195–198.

²⁸ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2177, арк. 237.

²⁹ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2177, арк. 202.

³⁰ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2177, арк. 232.

³¹ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2177, арк. 220–222.

³² ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2177, арк. 259.

³³ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2177, арк. 261–262.

³⁴ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2177, арк. 125.

- ³⁵ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2334, арк. 61.
- ³⁶ І. Т. Яворська, *Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)* [Life is like finding paradise. The emigration of Jews from Chernivtsi region (1944–1991)], с. 76.
- ³⁷ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2103, арк. 2.
- ³⁸ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2103, арк. 101–105.
- ³⁹ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2103, арк. 160.
- ⁴⁰ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2103, арк. 148.
- ⁴¹ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2224, арк. 353–354.
- ⁴² ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2224, арк. 435.
- ⁴³ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2224, арк. 449.
- ⁴⁴ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2224, арк. 340–341.
- ⁴⁵ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 614, арк. 16.
- ⁴⁶ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 614, арк. 257.
- ⁴⁷ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2158, арк. 2.
- ⁴⁸ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2158, арк. 37.
- ⁴⁹ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2158, арк. 49–50.
- ⁵⁰ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2158, арк. 86.
- ⁵¹ І. Т. Яворська, *Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)* [Life is like finding paradise. The emigration of Jews from Chernivtsi region (1944–1991)], с. 61.
- ⁵² ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2353, арк. 3.
- ⁵³ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2353, арк. 241.
- ⁵⁴ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2150, арк. 3, 116.
- ⁵⁵ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2176, арк. 230–231.
- ⁵⁶ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2176, арк. 238.
- ⁵⁷ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 2176, арк. 233.
- ⁵⁸ ДАЧО [DACHO], ф. Р-2838, оп. 3, спр. 1375, арк. 61, 96.
- ⁵⁹ ДАЧО [DACHO], ф. П-2, оп. 1, спр. 1324, арк. 221–222.
- ⁶⁰ ДАЧО [DACHO], ф. П-2, оп. 1, спр. 1320, арк. 48.
- ⁶¹ ДАЧО [DACHO], ф. П-2, оп. 1, спр. 1349, арк. 228.
- ⁶² ДАЧО [DACHO], ф. П-2, оп. 1, спр. 1349, арк. 157.
- ⁶³ ДАЧО [DACHO], ф. П-2, оп. 1, спр. 1324, арк. 225.
- ⁶⁴ ДАЧО [DACHO], ф. П-2, оп. 1, спр. 1324, арк. 67–70.
- ⁶⁵ ДАЧО [DACHO], ф. П-2, оп. 1, спр. 1320, арк. 85–86.
- ⁶⁶ І. Т. Яворська, *Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)* [Life is like finding paradise. The emigration of Jews from Chernivtsi region (1944–1991)], с. 77.
- ⁶⁷ П. Степаненко, *Обида і жаль громадянина Лінгера* [The insult and pity of the Linger citizen], in «Радянська Буковина», 1952, 11 липня, с. 3.
- ⁶⁸ Н. Іванов, *Дачники* [Summer residents], in «Радянська Буковина», 1953, 18 лютого, с. 3.
- ⁶⁹ Є. Шпінер, *«Вільні» художники* [«Free» artists], in «Радянська Буковина», 1952, 13 грудня, с. 3.
- ⁷⁰ І. Т. Яворська, *Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)* [Life is like finding paradise. The emigration of Jews from Chernivtsi region (1944–1991)], с. 77.
- ⁷¹ Б. Григор'єв, *Соломон Бін та його син* [Solomon Bean and his son], in «Радянська Буковина», 1952, 16 травня, с. 4; «Радянська Буковина», 1952, 25 червня, с. 3.

References

1. B. Hryhoriev, Solomon Bin ta yoho syn [Solomon Bean and his son], in «Radianska Bukovyna», 1952, 16 travnia, s. 4; «Radianska Bukovyna», 1952, 25 chervnia, s. 3.
2. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti [State Archives of Chernivtsi Region (DACHO)], f. R-2838 Upravlinnia KDB po Chernivetskii oblasti pry RM URSR, op. 3, spr. 614 Delo Epelboima V. F., 315 ark.
3. DACHO, f. R-2838, op. 3, spr. 1375 Delo Feldmana Z. L., 94 ark.
4. DACHO, f. R-2838, op. 3, spr. 2103 Delo Floma Kh. I., 160 ark.
5. DACHO, f. R-2838, op. 3, spr. 2145 Ugolovnoe delo Kharatca Meera-Khaima Leibovicha, 96 ark.
6. DACHO, f. R-2838, op. 3, spr. 2150 Delo Sobelman Z. P., 118 ark.
7. DACHO, f. R-2838, op. 3, spr. 2158 Delo Rubinger R. L., 132 ark.
8. DACHO, f. R-2838, op. 3, spr. 2176 Delo po obvineniiu Shornika A. B. i dr., t. 2, 241 ark.
9. DACHO, f. R-2838, op. 3, spr. 2177 Delo Feldmana M. D., 320 ark.
10. DACHO, f. R-2838, op. 3, spr. 2224 Delo Davida Iu. I. i dr., 466 ark.
11. DACHO, f. R-2838, op. 3, spr. 2334 Delo Kogana P. Zh., 76 ark.
12. DACHO, f. R-2838, op. 3, spr. 2353 Delo Volokha D. I., 317 ark.

13. DACHO, f. R-2838, op. 3, spr. 2356 Delo Serf Ia. I., 429 ark.
14. DACHO, f. P-2 Chernivetskyi obkom Kompartii Ukrainy, op. 1, spr. 1320 Protokoly plenumov gorkoma Kompartii Ukrainy, 240 ark.
15. DACHO, f. P-2, op. 1, spr. 1324 Protokoly zasedanii biuro gorkoma Kompartii Ukrainy, 276 ark.
16. DACHO, f. P-2, op. 1, spr. 1349 Perepiska s obkomami, gorkomami i raikomami partii po voprosu personalnykh del kommunistov i proverke komprometiruiushchikh dannykh na litc, prozhivaiushchikh v g. Chernovttsy, 231 ark.
17. I. Dutchak, Do pytannia chystok vid «sotsialno nebezpechnykh elementiv» na Bukovyni u 1940–1941 rr. (Za materialamy Derzhavnoho arkhivu Chernivetskoï oblasti) [To the question of purges from «socially dangerous elements» in Bukovina in 1940–1941. (According to the materials of the State Archives of Chernivtsi region)], in «Bukovynska mizhnarodna istoriko-kraieznavcha konferentsiia prysviachena 100-richchiu Ukrainsoï natsionalnoi revoliutsii. Tezy dopovidei, Chernivtsi, 20–21 zhovtnia 2017 r.: nauk. red. O.V. Dobrzhanskyi», Chernivtsi, Tekhnodruk, 2017, s. 43–45.
18. N. Ivanov, Dachnyky [Summer residents], in «Radianska Bukovyna», 1953, 18 liutoho, s. 3.
Yu. Klimchuk, Podilskyi bukovynets Yosyp Klishch u frantsuzkomu rusi Oporu [Podolian bukovynets Yosyp Klyshch in the French Resistance movement], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istorii», 2016, № 2, s. 91–96.
19. G. V. Kostyrchenko, Tainaia politika Stalina: vlast i antisemitizm [Stalin's Secret Policy: Power and Anti-Semitism], Moskva, Mezhdunarodnye otnosheniia, 2003, 784 s.
20. Yu. V. Orlov, Politychni represii ta teror yak sotsialno-pravovi fenomeny: kryminolohichnyi aspekt [Political repressions and terror as social and legal phenomenon: criminological aspect], in «Visnyk Kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy», 2015, №3 (11), s. 167–179.
21. Postanovlenie Prezidiuma TsK KPSS o politicheskom i khoziaistvennom sostoianii Zapadnykh oblastei Ukrainsoï SSR. 26 maia 1953 g. [Resolution of the Presidium of the Central Committee of the CPSS on the political and economic condition of the Western regions of the Ukrainian SSR. May 26, 1953], URL: <http://istmat.info/node/26479>
22. Yu. V. Saifulina, Radianizatsiia Pivnichnoi Bukovyny u 1940–1941 rr.: administratyvno-pravovyi aspekt [Sovietization of Northern Bukovina in 1940–1941: administrative and legal aspect], in «Universytetski naukovyi zapysky», 2008, № 4 (28), s. 58–64.
23. P. Stepanenko, Obyda i zhal hromadianyna Linhera [The insult and pity of the Linger citizen], in «Radianska Bukovyna», 1952, 11 lypnia, s. 3.
24. I. Fostii, Knyhy liudskykh trahedii [Books of human tragedies], in «Reabilitovani istoriiei: U 27 tomakh: hol. redkolehii P. T. Tronko. Chernivetska oblast. Kn. I: hol. nauk. red. I. P. Fostii», Chernivtsi, Knyha pamiaty Ukrainy, 2007, s. 5–13.
25. I. P. Fostii, V. M. Pidlubnyi, Politychni represii proty naselennia Pivnichnoi Bukovyny i Khotynshchyny u 1918–1985 rokakh [Political repression against the population of Northern Bukovina and Khotyn region in 1918–1985], in «Reabilitovani istoriiei: U 27 tomakh: hol. redkolehii 26. P. T. Tronko. Chernivetska oblast. Kn. I: hol. nauk. red. I. P. Fostii», Chernivtsi, Knyha pamiaty Ukrainy, 2007, s. 16–136.
27. V. F. Kholodnytskyi, Repatriatsiia radianskykh hromadian v 1944–1953 rr. (na prykladi Chernivetskoï oblasti Ukrainsoï SRSR) [Repatriation of the Soviet Citizens in 1944–1953 (Based on Data of Chernivtsi Oblast, Ukrainian SSR)], in «Istorychna panorama: Naukovyi zbirnyk ChNU. Spetsialnist «Istorii», 2016, vyp. 22–23, s. 132–158.
28. Ye. Shpiner, «Vilni» khudozhnyky [«Free» artists], in «Radianska Bukovyna», 1952, 13 hrudnia, s. 3.
29. I. T. Yavorska, Zhyttia yak poshuk raiu. Emihratsiia yevreiv z Chernivetskoï oblasti (1944–1991 rr.) [Life is like finding paradise. The emigration of Jews from Chernivtsi region (1944–1991)], Chernivtsi, Tekhnodruk, 2016, 216 s.